

Náboženství v dialogu

Kritické studie na pomezí religionistiky
a teologie

ODILO IVAN
ŠTAMPACH

portál

M

D

I

D

D

T

S

Odilo Ivan Štampach

Náboženství v dialogu

Kritické studie na pomezí
religionistiky a teologie

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Štampach, Odilo Ivan

Náboženství v dialogu : kritické studie na pomezí
religionistiky a teologie / Odilo Ivan Štampach.

- Vyd. 1. - Praha : Portál, 1998. - 208 s. - (Studium)

ISBN 80-7178-168-1

291 * 23/25

- religionistika - teologické aspekty
- religionistika - interdisciplinární aspekty
- teologie - interdisciplinární aspekty

Lektorovali:

doc. PhDr. Karel Floss

prof. PhDr. ThDr. habil. Tomáš Halík

© 1998 ThDr. Odilo Ivan Štampach

© 1998 Portál, s. r. o., Praha

ISBN 80-7178-168-1

Obsah

	Předmluva	11
1	ÚVOD	13
1.1	Situace oboru	13
1.1.1	Stav religionistiky v rámci teologického studia	13
1.2	Místo práce na rozmezí oborů	14
1.3	Vztah k dosavadní české literatuře	14
1.4	Struktura textu	14
1.5	Jaké cíle si klade tato práce?	15
1.6	Poznámkový aparát a práce s prameny	15
2	RELIGIONISTIKA JAKO OBOR	17
2.1	Nástin dosavadních pojetí	17
2.1.1	Studium náboženství v rámci katolického teologického studia	17
2.1.2	Religionistika a evangelická teologie	17
2.1.3	Pozitivistická religionistika a filozofie náboženství	18
2.1.4	Religionistika za komunistického režimu	19
2.2	Společné rysy současného interdisciplinárního studia náboženství	19
2.3	Teologický komentář ke vztahům popisné religionistiky, filozofie náboženství a teologie	20
2.4	Doplňující poznámky o některých mezioborových vazbách religionistiky	22
2.4.1	Popisná religionistika jako jádro věd o náboženství	22
2.4.2	Kontextuální religionistika	22
3	DEFINICE NÁBOŽENSTVÍ	27
3.1	Poznámka o stavbě a funkci definice	27
3.2	Doplňující poznámka k historii definic náboženství	28
3.3	Definice náboženství jako východisko této práce	30
3.3.1	Komentář východiskové definice	30
3.4	Teologický komentář k předmětu náboženského vztahu	32

4	TYOLOGIE NÁBOŽENSTVÍ	35
4.1	Obecné uvedení do typologie	35
4.1.1	Důvody typologie	35
4.1.2	Zásady typologie	35
4.2	Doplňující poznámka - kritika užívaných typologií	36
4.3	Nástin typologie	38
4.3.1	Typologie podle objektu	38
4.3.2	Typologie podle subjektu	42
4.4	Teologický komentář k třídění náboženství	47
4.5	Meze typologie	48
5	RELIGIOZITA	50
5.1	Co je religiozita?	50
5.2	Metody zkoumání religiozity	50
5.2.1	Použitelnost sociologických metod a její meze	50
5.2.2	Problematika otázek v religionistických šetřeních	53
5.3	Stav a vývoj religiozity	55
5.3.1	Hypotézy o religiozitě před jejím empirickým zjišťováním	55
5.3.2	Shrnutí a výklad významných údajů z empirických šetření	56
6	VZNIK NÁBOŽENSTVÍ A JEHO RANÁ STADIA	63
6.1	Místo úvah o vzniku náboženství v religionistice	63
6.2	V jakém smyslu lze mluvit o vzniku náboženství?	63
6.3	Metodologie studia počátků náboženství	64
6.4	Nejstarší stadia náboženství	64
6.5	Dvě pojetí počátků náboženství	65
6.5.1	Evoluční koncepce	65
6.5.2	Deteriorační pojetí	67
6.6	Responzivní hypotéza o původu náboženství	69
6.7	Různé výpovědi o původu náboženství - mezioborová souvislost	70
7	NÁSTIN SPECIÁLNÍ RELIGIONISTIKY	72
7.1	Co je speciální religionistika?	72
7.2	Zaniklá starověká náboženství vybraných evropských etnik	72

7.2.1	Keltské náboženství	72
7.2.2	Náboženství starých Germánů	73
7.2.3	Náboženství starých Slovanů	74
7.3	Antická náboženství	74
7.3.1	Náboženství starých Egyptanů	74
7.3.2	Antické řecké náboženství	75
7.3.3	Antické římské náboženství	77
7.3.4	Íránské náboženství	78
7.4	Současná neliterární náboženství	79
7.4.1	Africká neliterární náboženství	79
7.4.2	Náboženství Oceánie	80
7.4.3	Indiánská náboženství	81
7.4.4	Náboženství arktických etnik	82
7.5	Čínské národní náboženství	82
7.5.1	Konfuciánství	83
7.5.2	Náboženský taoismus	84
7.6	Indické národní náboženství	85
7.6.1	Prehistorie	85
7.6.2	Védské období, bráhmanismus	86
7.6.3	Hinduismus	86
7.7	Buddhismus	89
7.7.1	Původ buddhismu	89
7.7.2	Buddhistické posvátné spisy	89
7.7.3	Théraváda	90
7.7.4	Mahájána	90
7.7.5	Neobuddhismus	91
7.7.6	Doktrína a praxe buddhismu	91
7.8	Judaismus	93
7.8.1	Původ judaismu	93
7.8.2	Základní náboženská literatura judaismu	94
7.8.3	Nástin dějin židovského společenství v diaspoře	94
7.8.4	Židovské mystické směry	95
7.8.5	Současné uspořádání židovského náboženského společenství	96
7.8.6	Víra a náboženská praxe judaismu	96
7.9	Islám	98
7.9.1	Význam islámu	98
7.9.2	Vznik islámu	99
7.9.3	Prameny Božího zjevení	99
7.9.4	Dva hlavní směry islámu, sunnité a ší'ité	100

7.9.5	Islám v náboženském a kulturním kontextu	100
7.9.6	Další diferenciacie v islámu	101
7.9.7	Islámská mystika	101
7.9.8	Výklad koránu a islámská věrouka	102
7.9.9	Morálka islámu	102
7.9.10	Islámské duchovní společenství	103
8	ZMĚNA NÁBOŽENSKÉHO PARADIGMATU ...	107
8.1	Důvod zájmu	107
8.2	Důvod volby názvu	107
8.3	Změna paradigmatu není univerzální a pevně vázaná na dobu	108
8.4	Situace před změnou náboženského paradigmatu	109
8.5	Změna náboženského paradigmatu v různých kulturách ...	110
8.5.1	Oblast řecké kultury - od mýtu k logu	110
8.5.2	Hinduistické filozofické a náboženské školy	111
8.5.3	Buddhismus jako plod změny paradigmatu	112
8.5.4	Čínské klasické náboženství	113
8.5.5	Změna paradigmatu v náboženství Izraelitů	114
8.6	Společné rysy nového náboženského paradigmatu	115
8.7	Souvislosti s jinými tématy	116
9	KRITIKA NÁBOŽENSTVÍ A ATEISMUS	118
9.1	Ateismus jako předmět religionistiky	118
9.2	Co je ateismus?	118
9.3	Otázka důslednosti ateismu	119
9.4	Rozlišení ateismu podle intenzity	120
9.4.1	Praktický ateismus	120
9.4.2	Teoretický ateismus	120
9.4.3	Náboženská indiference	120
9.4.4	Militantní ateismus	121
9.5	Kořeny ateismu	121
9.5.1	Je třeba hledat kořeny ateismu?	121
9.5.2	Teologický komentář ke kořenům ateismu	121
9.5.3	Individuální kořeny ateismu	122
9.5.4	Sociokulturní kořeny ateismu	124
9.6	Nástín historie ateismu	126
9.7	Typy ateismu	127
9.7.1	Humanistický ateismus	127
9.7.2	Sociálně koncipovaný ateismus	129

9.7.3	Scientistní ateismus	131
9.8	Rozhovor mezi náboženstvím a ateismem	133
10	NOVÁ RELIGIOZITA	138
10.1	Nová situace	138
10.1.1	Přechod od moderny k postmoderně	138
10.2	Nová religiozita v křesťanství	139
10.2.1	Katolická církev	139
10.2.2	Nová religiozita v protestantských církvích	140
10.3	Nová religiozita mimo tradiční křesťanství	141
10.3.1	Důvody uvolňování z křesťanského rámce	141
10.3.2	Kulturní kontext nové mimokřesťanské religiozity	141
10.3.3	Nová religiozita a nová spiritualita	142
10.4	Konkrétní podoby nové religiozity	142
10.4.1	Atypické směry navazující na křesťanství	142
10.4.2	Západní ezoterismus	149
10.4.3	Orientální systémy v nové religiozitě	153
10.4.4	Nové synkretické tendence a kultury	157
10.4.5	Kvazireligiózní aspekty v hnutích lidského potenciálu	159
11	FENOMÉN NÁBOŽENSKÉHO SEKTÁŘSTVÍ ...	163
11.1	Dosavadní reflexe náboženského sektářství	163
11.2	Co je sekta?	163
11.2.1	Posuny významu slova „sekta“	163
11.2.2	Vymezení sekty pro potřeby této práce	164
11.3	Sekty na současné náboženské scéně	168
11.3.1	Rostou dnes sekty skutečně tak významně?	168
11.3.2	Příčiny prosperity sekt	168
11.3.3	Rozlišení sekt podle původu	170
11.3.4	Reakce na sekty	173
11.4	Teologický komentář o sektách a ekumenismu	175
11.5	Studium problematiky sekt v českém prostředí	176
12	MEZINÁBOŽENSKÉ VZTAHY	178
12.1	Důvody a východiska úvah o mezináboženských vztazích ..	178
12.2	Uspořádání dílčích témat v této kapitole	178
12.3	Objasnění pojmů	179
12.3.1	Disputace a dialog	179
12.3.2	Širší ekumenismus, synkretismus, proselytismus, intrareligiózní dialog	180

12.4	Modely mezináboženských vztahů	180
12.4.1	Náboženský exkluzivismus	181
12.4.2	Náboženský pluralismus	181
12.4.3	Dialogický model	182
12.5	Teologický komentář k mezináboženským vztahům	183
12.5.1	Poměr různých náboženství k mezináboženskému dialogu	183
12.5.2	Pokusy o určení místa křesťanství mezi náboženstvími	184
12.5.3	Nástin dějin vztahu křesťanství k jiným náboženstvím	186
12.5.4	Teologická hypotéza o jedinečnosti a univerzalitě křesťanství	193
	LITERATURA	198

Předmluva

Rozsáhlá monografie O. I. Štampacha se zabývá vývojem, sebepochopením a strukturou religionistiky jako vědního oboru, vztahem religionistiky a teologie, přináší přehled náboženských systémů včetně důkladné charakteristiky současné „náboženské scény“ s přihlédnutím k situaci v České republice a probírá z teologického i religionistického hlediska principiální otázky mezi-náboženského dialogu.

Dílo takto uspořádané svědčí o autorově dlouhodobém, systematickém a hlubokém zájmu o tuto problematiku. Je plodem autorovy badatelské i pedagogické činnosti, pečlivě třídí výsledky širokého a důkladného studia a může být rovněž prakticky využito jako velmi kvalitní učebnice, prozrazující autorovy nesporné didaktické schopnosti. Není však pouhým kompendiem již známých poznatků, nýbrž je - přinejmenším v oblasti české teologie - i v mnohém ohledu průkopnickým činem, nepostrádajícím prvky originálního badatelského přínosu.

Autor sám označuje za těžiště vlastního přínosu kapitoly věnované nové religiozitě, náboženskému sektářství a mezináboženskému dialogu. Osobně spatřuji kromě těchto jednotlivých tematických okruhů autorovu hlavní zásluhu právě v systematickém propojení pohledu obou disciplín, jejichž důkladnou znalost autor prokazuje, totiž religionistiky a teologie. Troufám si tvrdit, že v tomto ohledu přináší Štampachova práce cenný vklad do interdisciplinární spolupráce a mezioborového dialogu i v měřítku mezinárodním, protože ani v zahraniční odborné literatuře nenacházíme mnoho prací, které by podobně šťastným způsobem dokázaly skloubit pohled religionistický a teologický s pečlivým respektem ke kompetenci obou věd.

Autor vhodně zvolil základní metodologický přístup - v hlavní linii výkladu se drží religionistického úhlu pohledu a v klíčových pasážích své práce jej systematicky prokládá „teologickým komentářem“ - a právě tento přístup mu umožnil vyhnout se nepřipustnému mísení rovin. Vznikla tak kniha, která může nejen sloužit jako učebnice - a to jak pro studenty teologie, tak religionistiky - nýbrž zároveň nabízí kreativní a originální východisko z „patové situace“, v níž se často ocitá rozhovor teologů a religionistů.

Štampachův text pomáhá řešit ještě další, a to neméně složitou a aktuální otázku, totiž otázku dialogu křesťanské teologie a mimokřesťanských náboženství. Nevyhýbá se přitom ani velmi delikátnímu bodu, na němž zpravidla ten-

to dialog z křesťanské strany ztroskotává, totiž interpretaci jedinečnosti a nezastupitelnosti Ježíše Krista jakožto jediného prostředníka mezi Bohem a lidmi. Štampach probírá různé modely řešení vztahu křesťanství a ostatních náboženství, počínaje biblickými východisky, vyjádřeními patristických autorů a modely implicitně vyjádřenými v praxi rané církve, dívá se do katolické a protestantské tradice i současné teologie a přiklání se k modelu, který tvořivě rozvíjí východiska otevřená koncilovým dokumentem *Nostra aetate*. Právě v této klíčové části práce se zřetelně ukazuje zralost Štampachova teologického myšlení, které kriticky reflektuje stav současného teologického bádání a vždy zodpovědně zachovává věrnost katolické tradici a učení magisteria.

Tomáš Halík

1 Úvod

1.1 Situace oboru

Religionistika mimo teologický kontext se před několika lety vymanila z ideologického sevření a po váhání a různých obtížích se představuje na české akademické půdě. V této své nové roli vystupuje jako interdisciplinární studium složitého a pojmově ne příliš jasně vymezeného fenoménu. Náboženství se studuje, jak si ukážeme v kapitole 2., v různé širší souvislosti ve spojitosti mimo jiné se zájmy filozofickými, kulturně-antropologickými, psychologickými, sociologickými, historickými, pedagogickými a politologickými. Na filozofických fakultách dostává obor pevné kontury. Má to však i výhodu, že didaktické pojednání oboru není diktováno tradiční ustálenou strukturou a může se svobodně a nezaujatě věnovat všem náboženským fenoménům. Obor se konstituuje díky spolupráci mezioborových týmů badatelů a přednášejících a samotných studentů, od nichž se v této fázi očekává, že budou aktivními účastníky utváření oboru v jeho obnovené podobě.

1.1.1 Stav religionistiky v rámci teologického studia

V době, kdy ve své sekulární podobě byla religionistika likvidována nebo později k nepoznání znetvořena oficiální doktrínou totalitního režimu, příp. fragmentárně zachována mimo akademickou půdu, na teologických fakultách přežívala, nikoli ale nedotčena. Katolické teologické studium bylo komunistickým vlivem postiženo i nepřímě. Odborníci ztratili kontakt s vývojem svých disciplín a v současnosti se za pochodu pozvolna orientují v rozsáhlé odborné literatuře a ve složitosti teologických orientací a škol. Dosud se obor konvenčně označovaný jako *srovnávací věda o náboženství* řadil k filozofické propedeutice teologického studia, ačkoli zahrnoval kromě popisu a srovnání náboženských jevů i četná nábožensky motivovaná hodnocení. Běžně se v této souvislosti řešila otázka pravého náboženství mezi náboženstvími nepravými, nebo problém náboženství přirozených a náboženství nadpřirozeného, což je ovšem možné plně rozvinout teprve na základě teologických předpokladů.

1.2 Místo práce na rozmezí oborů

Ambice vytvořit univerzální kompendium, jež by na základě popisné a srovnávací religionistiky umožnilo filozofickou, ale i teologickou interpretaci náboženských jevů, by asi byla pyšná a především předčasná. Proto nemohu poskytnout o mnoho více než jen stručný nástin několika témat, jež pokládám za důležitá, a poukážu na další prameny informací a interpretací. Rád bych alespoň vnesl metodologicky jasno do vztahů popisné či „filozofické“ religionistiky k teologii. Tato práce chce být mezioborovou studií právě na jejich rozmezí. Má ústit alespoň do náznaků teologické syntézy, ale čerpá zásadně z podrobného studia faktů, jak o nich referuje současná religionistická literatura.

1.3 Vztah k dosavadní české literatuře

Tento text může případně přispět i k dalšímu specializovanému studiu religionistiky. Chce mluvit o náboženství souběžně se všemi ostatními knihami a články, které jsou za poslední léta v českém jazykovém a kulturním prostoru k dispozici. Nenahrazuje *Úvod do religionistiky* od Břetislava Horyny a rozsáhlejší učebnici I. Wardenburga *Bohové zblízka*, jež mohou vzhledem k důrazu na metodologické otázky být uvedením do religionistické badatelské práce. Počítá s existencí dvou teologicky motivovaných učebnic, katolických *Dějin náboženství* od Josefa Kubalíka a protestantského *Nástinu religionistiky* od Josefa Hellera a Jiřího Mrázka. Studijní zájem o problematiku nesporně vyžaduje také používání dosud vydaných religionistických slovníků.¹⁾ Tento text chce zmapovat religionistický terén v naději na budoucí týmové dopracování témat do uzavřenější podoby.

1.4 Struktura textu

Text je postaven tak, aby vyhověl různým verzím religionistického studia. Umožňuje čtenáři vybírat si podle potřeby. Minimalistickým jádrem je text kapitol k jednotlivým tématům. Týkají se jak *obecné* religionistiky, tedy témat společných různým náboženstvím, tak i religionistiky *speciální*, alespoň ve stručném nástinu. Kapitoly o vybraných významných náboženstvích mají otevřít cesty k jejich dalšímu specializovanému studiu. Zájemci o podrobnější probrání tématu nabízíme občas *doplňující poznámky*, rozšiřující materiál k další četbě a promýšlení. Tyto poznámky přesahují rozsah studijní látky

tam, kde je religionistika spíše pomocným nebo doplňkovým oborem. Kapitoly nebo jejich části označené jako *teologické komentáře* jsou určeny pro ty čtenáře, které zajímá kromě popisné úrovně i vnitronáboženská odborná reflexe fenoménu náboženství, především pak pro studenty teologických fakult. Tyto úvahy, např. o zdánlivě samozřejmém, ale některými teologickými školami problematizovaném náboženském aspektu křesťanství, o poměru náboženství k přirozenému a nadpřirozenému Božímu zjevení a o vztahu křesťanství k jiným náboženstvím, patří do fundamentální teologie. Ani v jednom z obou přístupů nejsou katolická dogmata v zásadě východiskem úvah, i když se jich úvahy mohou týkat. Teologické části tohoto textu spíše upozorňují na teologický kontext, aniž by se snažily pronášet nějaká věroučná tvrzení.

Práci jsem rozdělil do kapitol číslovaných včetně tohoto úvodu od jedné do dvanácti. Každá kapitola má pak podrobné vnitřní členění, usnadňující orientaci v probíraných otázkách a umožňující přehledné odvolávky na jiná místa nezávisle na stránkování. Kapitoly tvoří samostatná pojednání o otázkách naznačených názvy. Probíraná témata na sebe částečně navazují. Vazby na jiné části textu jsou naznačeny slovními odkazy a doplněny čísla kapitol nebo jejich částí. Nelze se vyhnout tomu, že některá témata jsou probírána ve více kapitolách z různých hledisek. Výběr hlavních otázek je dán především vazbou mezi religionistickou látkou a jejím teologickým zpracováním. Zahnuje aktuálně diskutované otázky, témata důležitá pro další teologické studium a pro praxi současných interkulturních a mezináboženských vztahů.

1.5 Jaké cíle si klade tato práce?

Tam, kde je text tematicky blízký tomu, co už je probráno v dostupných českých učebnicích, slovnících, monografiích a odborných studiích, je naším cílem především navázat na myšlenky spolupracovníků a přispět k přehlednějšímu racionálnímu uspořádání látky. Tam, kde navrhuji alternativní řešení, dovoluji si výslovně s dosavadními spisy z oboru diskutovat v důvěře, že se tak společně přibližujeme k plnějšímu poznání. Těžiště vlastního samostatného přínosu na současnou českou teologickou scénu vidím v kapitolách věnovaných nové religiozitě (10.), fenoménu náboženského sektářství (11.) a mezináboženskému dialogu (12.).

1.6 Poznámkový aparát a práce s prameny

Každou kapitolu uzavírají poznámky, na něž se v textu odkazuje čísla. Obsahují doplňky, upřesnění a především údaje o pramenech, včetně případných

výhrad k jejich spolehlivosti. Odkazy na literaturu v poznámkách a výjimečně i přímo v textu jsou úsporné a obsahují podle zavedené praxe pouze údaje potřebné pro identifikaci v seznamu literatury na konci knihy, který je řazen abecedně a obsahuje všechny potřebné bibliografické údaje. Dávám přednost literatuře dostupné, aby čtenář měl možnost konfrontovat uvedená tvrzení se závažnějšími a rozsáhlejšími zdroji informací. Seznam obsahuje pouze použitou literaturu. Některé uvedené texty spíše ilustrují určitý styl smýšlení a cítění, ale nelze je beze všeho pokládat za akademicky solidní zdroj odborných informací.

1) Pavlincová (ed.), 1994, kol.: *Slovník židovsko-křesťanského dialogu*, 1994, Eliade, Culianu, 1993, König, Waldenfels, 1994.

2 Religionistika jako obor

2.1 Nástin dosavadních pojetí

2.1.1 Studium náboženství v rámci katolického teologického studia

Téma náboženství patřilo a patří ke studijnímu programu katolických teologických fakult tradičně jednak v souvislosti s filozofií, někdy ještě rozděleno na *srovnávací vědu o náboženství a filozofii náboženství*, a jednak jakožto traktát *De religione* v oboru *fundamentální teologie*. Filozofii náboženství v tomto smyslu pěstoval v českém prostředí Emilián Soukup. V další generaci navázal na tuto tradici na Karlově univerzitě prof. Josef Kubalík (1911-1993), přičemž religionistiku pojímal jako *dějiny náboženství*, ne ovšem pouze popisné, nýbrž komentované z dogmatického hlediska. Důraz na *dějiny* měl u něj dokonce ráz jistého historického determinismu, jenž byl koncesí jeho generaci vlastní. Profesor Kubalík byl přesvědčen, že konkrétní podoba náboženství je více méně dána jeho umístěním na časové ose. V návaznosti na vídeňského religionistu Wilhelma Schmidta (1868-1954) se drží degenerační teorie, k níž se vrátíme v kapitole o vzniku náboženství a jeho raných stádiích (6.5.2).¹⁾

2.1.2 Religionistika a evangelická teologie

Na počátku religionistických exkurzů evangelické teologie a teologie Československé církve husitské byl důraz na antropologickou (což nutně nemusí znamenat neteistickou) interpretaci náboženství. František Kovář, František Linhart, Alois Spisar a František Žilka, a ve volné spojitosti s tímto proudem (způsobem spíše filozofujícím než teologickým) Vladimír Hoppe, hledali mravní a duchovní podstatu náboženství.²⁾ Křesťanství jim bylo pouze jedním z více různých náboženství, snad jen evolučně vyšším. Naproti tomu dialektická teologie představovaná u nás především Josefem Luklem Hromádkou (1889-1969) si zjedнала ostře kritický odstup ode všeho náboženského mimo křesťanství, ale i v něm. Tím však otevírá dveře nové podobě *nenáboženské interpretace* podstaty křesťanství. Od šedesátých let našeho století rozvíjí u nás tuto myšlenku filozof s evangelickým náboženským zázemím Ladislav

Hejdánek. Základem religionistických bádání byla pro protestantské teology postliberálních generací především biblistika. Zkoumání náboženského pozadí Starého a Nového zákona jim má pomoci pochopit to specifické a nové na biblickém poselství, co má přesahovat obecně náboženský rámeček. Vodítkem pro výklad četných, jinak těžko pochopitelných starozákonních míst je jim kontrast prorockého poselství se soudobými mimobiblickými náboženstvími a s jejich vlivem na Izraelity. Diskuse o tom, je-li křesťanství náboženstvím a je-li možné nenáboženské křesťanství, ještě doznívají. Nejdále tímto směrem jde dnes původně evangelický teolog Otakar A. Funda, který později působil na Husitské teologické fakultě UK. Svůj názorový příklon k paradoxní neteologické teologii chápe jako oborový posun k religionistice.³⁾ Religionistikou v kontextu biblických bádání s přihlédnutím k širším souvislostem se zabývá emeritní profesor Starého zákona na Evangelické teologické fakultě UK a svého času též předseda *České společnosti pro studium náboženství*, Josef Heller.⁴⁾ Tamtéž a také na filozofické fakultě se religionistikou v biblickém kontextu ale i v širších souvislostech zabývá doc. Milan Balabán.

2.1.3 Pozitivistická religionistika a filozofie náboženství

Z neteologických oborů se náboženstvím nejvíce zabývala disciplína s proměnlivým názvem: národopis, etnografie, kulturní, případně sociální antropologie. Příležitostně se náboženství stávalo předmětem zájmu psychologů, sociologů, historiků, kteří se zabývali obecnými dějinami a dějinami umění, a ovšem vždy také filozofů. Zakladatelem religionistiky jako samostatného oboru na pražské filozofické fakultě byl Otakar Pertold (1884 -1965), který rovněž vyšel z národopisu a zejména z indologie, ale uvedl v našem prostředí religionistiku na akademickou půdu v podobě *srovnávací vědy náboženské*. Religionistika v pojetí prof. Pertolda je nezávislá na teologii, což nepochybně dává možnost nahlédnout náboženství z nových zorných úhlů. Je však třeba poznamenat, že nepřiznaně zůstává spjata s jednou z filozofických interpretací fenoménu náboženství, a sice v Pertoldově případě s pojetím pozitivistickým. Jakožto *deskriptivní* nauka chce takto pojatá religionistika zůstat u popisu a srovnání. Vědomě se nechce pouštět do interpretací, tím méně do spekulací. Přesto se nevyhýbá odvážným hypotézám v oblasti ne dost podložené fakty, jíž je vznik náboženství a jeho prehistorické osudy. Zároveň má sklon redukovat náboženskou zkušenost na jiné prožitky nebo též vysvětlovat ji ryze sociologicky.

Teologicky nezakotvenou filozofii náboženství s původně pozitivistickými východisky představuje Josef Tvrdý (1877-1942). Za rozhodující považuje to, co rozvíjeli pak také náboženští fenomenologové, totiž kontrast mezi sva-

tým a profánním, přičemž v náboženství jde podle jeho mínění o *koncentraci hodnot lidských a jejich objektivaci*.⁵⁾

2.1.4 Religionistika za komunistického režimu

Další osudy studia náboženství jsou spjaty s komunistickým totalitarismem a s jeho pozvolným poststalinským rozkladem. Religionistika jako uznáný samostatný badatelský a studijní obor u nás vymizela. Její faktografie a sociálně psychologické analýzy dostaly ryze instrumentální určení. Oboru bylo administrativně určeno, k jakým závěrům smí dospět. Ostatně dostal i jméno podle jedině dovolené hypotézy, *vědecký ateismus*. Pod jeho rouškou probíhaly na sklonku komunistické éry, kdy už režim ztrácel efektivní kontrolu, odvážné pokusy zkoumat náboženství věcně, nezaujatě a na solidních základech. Na tento vývoj navazuje nynější brněnský *Ústav religionistiky* na filozofické fakultě Masarykovy univerzity.

2.2 Společné rysy současného interdisciplinárního studia náboženství

Novější vývoj ukazuje, že existence náboženských fenoménů může a musí zůstat půdou pro další filozofické tázání. Někdejší nereflektovaná vazba oboru na koncepci filozofického pozitivismu nebo ideologická instrumentalizace v marxismu může být nahrazena přiznaným filozoficko-interpretativním přístupem ke zjištěným fenoménům. Pokud se takový výklad opírá o obecně uznaná pozorování a pokud se otevřeně hlásí ke svým filozofickým nebo i teologickým východiskům, může být dnes považován za legitimní součást širšího religionistického bádání.⁶⁾

V této podobě, slučující „pozitivistickou“ pokoru před skutečností, tedy solidnost, přesnost a střízlivost se snahou o hlubinné porozumění, introspekci a interpretaci, se nová religionistika jako disciplína stává předmětem zájmu odborné veřejnosti. Takto ji chce prezentovat *Ústav filozofie a religionistiky na Filozofické fakultě UK* se svými externími spolupracovníky.

2.3 Teologický komentář ke vztahům popisné religionistiky, filozofie náboženství a teologie

Představení a výklad tematiky náboženství v kontextu teologie jsou podobné, pokud jde o úkoly i o metodologii, jako v popisné religionistice a filozofii náboženství, jak o tom byla řeč v přehledu pojetí oboru v předchozích částech této kapitoly (2.2). K tomu ale přistupují ještě další souvislosti. Součástí tradičního rozvrhu *fundamentální teologie*, jak jsme již připomněli, je traktát *De religione*. I v novém pojetí, pokud se zachovává fundamentální teologie v celku jako obor a nerozpouští se do jiných disciplín, zůstává náboženství teologickým tématem na základě předcházejícího popisného a filozofického přístupu.⁷⁾ Posláním fundamentální teologie je zdůvodnit víru. Tady bych snad měl zdůraznit, že to neznamená, že někdo chce „víru dokázat“. Jde spíše o to argumentovat ve prospěch *věrohodnosti* pramenů Zjevení, tedy bible, apoštolské tradice a učitelských rozhodnutí církevní autority. Argumentace pro křesťanskou víru se odehrává mimo jiné na pozadí jiných náboženství. Obvykle se připouští, že o všech náboženstvích lze mít za to, že odpovídají na nějaké Boží zjevení. Křesťanství ale vznáší nárok, že vedle Božích tvůrčích stop v kosmu a v lidském nitru, o něž se snad opírají všechna náboženství, naslouchá (spolu s židovským náboženstvím) Božímu slovu, totiž *osobnímu* Božímu sebesdělení, k němuž dochází prostřednictvím událostí dějin spásy a ve slovech, jež tyto události zaznamenávají a interpretují. Toto *dějinné* nebo též *nadpřirozené* zjevení vrcholí podle křesťanského přesvědčení životním příběhem Ježíše Krista. Vše, co Ježíš říká a činí, a také vše, co se s ním děje, v tom má Bůh definitivně ukázat, kým je, co nám dal a co nabízí, co očekává. Odtud máme slyšet slovo výzvy, napomenutí, pokárání, povzbuzení, odpuštění, smíření, uzdravení a osvobození. Křesťané pak chtějí i prostřednictvím religionistické části fundamentální teologie ukázat, že toto Zjevení je skutečné, v tom smyslu, že je opravdu od Boha a že lidské svědectví o něm v pramenech (bible, tradice, magisterium) je spolehlivé.

Do této souvislosti také patří diskuse, k níž se na příslušném místě ještě vrátíme (12.5), totiž jaký je vztah křesťanství k mimokřesťanským náboženstvím. Klade se též otázka, zda argumentace pro ono Zjevení, o něž se opírá křesťanská víra, je argumentací *proti* jinému stupni či podobě Božího zjevení, a tím také proti jiným náboženstvím, která jsou lidskými odpověďmi na takové zjevení. Běžně se předpokládá, že prokázat věrohodnost nadpřirozeného zjevení v Ježíši Kristu znamená vyloučit ze hry ostatní náboženství jako nepravá. V diskusi vlastně zaznívají dvě krajní řešení. Jedno vyjímá křesťanství

ze souvislosti s jinými náboženstvími a tvrdí, že jeho náboženský aspekt je vlastně nedopatřením. Je třeba se od něj osvobodit. Opačný extrém znamená nevidět mezi křesťanstvím a jinými náboženstvími žádný rozdíl a setřít křesťanskou jedinečnost. Z diskuse se vynořuje, jak ještě uvidíme, řešení, které chce ukázat, že Ježíš Kristus je nezastupitelný, a přece se alespoň v něčem mohou různá náboženství mezi sebou doplňovat a mohou kooperovat.

Fundamentálně teologická religionistika, jak již bylo naznačeno, nevychází z článků víry. Na rozdíl od obecné religionistiky předpokládá pouze jistý filozofický základ. V postupu teologického vzdělání totiž předchází traktátu *De religione* ne-li časově, pak alespoň systémově, filozofický kurs, který by měl být ve svém zaměření k teologii uzavřen *filozofií Boha (teodiceou, filozofickou teologií) a filozofií náboženství*. Má se za to, že v těchto oborech už byla řeč o tom, že člověk může něco o Bohu poznat a že také může a má zaujmout vůči němu osobní vztah, jehož povaha a kvalita souvisí se smyslem, respektive cílem lidského života. Ukazuje-li klasická filozofie, že Bůh je jeden, může to, schematicky řečeno, znamenat, že fundamentálně teologicky orientovaná religionistika nezůstane neutrální, nýbrž bude kritická vůči polyteistickým systémům (i když je nemusí odmítat *en bloc* a může se pokoušet v nich hledat he-noteistické či dokonce monoteistické možnosti výkladu a rozvoje).

Vedle fundamentálně teologické religionistiky se ještě fenoménem náboženství může okrajově zabývat *systematická teologie*, zejména v podoborech, jimiž budou *teologická antropologie* a *soteriologie*. Zde si teologie klade v naší souvislosti otázku, jak souvisí náboženská příslušnost člověka s jeho spásou. V této práci můžeme k řešení této zdánlivě jednoduché otázky pouze otevřít přístup. Podle pramenů Zjevení se spása děje prostřednictvím Ježíše Krista. On je vykupitelem a spasitelem lidského pokolení. Vykoupení jakožto objektivní dimenze spásy je univerzální. Nabízí se všem lidem. Zbývá zodpovědět otázku, co podmiňuje spásu ze strany jednotlivého člověka a co je vůči spáse vedlejší a nepodstatné, nebo co jí případně dokonce překáží. Tradiční řešení se kloní k tomu, že nutnou podmínkou spásy alespoň pro člověka, který již dospěl k užívání rozumu, a tím i ke svobodnému rozhodování o cíli života a o prostředcích, které k němu vedou, je živá víra v Ježíše Krista a příslušnost ke Kristově církvi. Ostrým vyjádřením tohoto přesvědčení je proslulé tvrzení *extra Ecclesiam nulla salus*. Souběžně však vládne odedávna v teologii přesvědčení, že naději na spásu má každý, kdo Boha hledá a kdo usměrňuje svůj život k poslednímu cíli, tak jak ho poznal. Pak lze klást otázku tak, může-li být spasen příslušník jiného náboženství navzdory své mimokřesťanské náboženské příslušnosti, a tedy nezávisle na ní, nebo snad přece jen nějak i díky ní. S tím volně souvisí již shora připomenutá problematika, kterou uvedla do teologické diskuse protestantská *dialektická teologie*, zejména